

Белозьорова О.М. Невербальні індикатори мовленнєвого акту натякання в сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі / О.М. Белозьорова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – 2011. - №972. – С. 11-16.

Ключові слова: мовленнєвий акт, натякання, діалог, дискурс, невербальні індикатори

ДИСКУРСОЛОГІЯ: СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА

УДК 811.112.2'42

НЕВЕРБАЛЬНІ ІНДИКАТОРИ МОВЛЕННЄВОГО АКТУ НАТЯКАННЯ В СУЧАСНОМУ НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

О.М. Белозьорова, канд. філол. наук (Харків)

Стаття присвячена специфіці функціонування невербальних індикаторів мовленнєвого акту натякання в сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі. В роботі висвітлюється прагматичний потенціал невербальної складової натякання, описуються основні типи невербальних індикаторів (просодичні, кінесичні, проксемичні), визначається їх роль, функції та частотність у реалізації мовленнєвого акту натякання. Показано, яким чином невербальні індикатори здатні забезпечити його вдалість.

Ключові слова: мовленнєвий акт, натякання, діалог, дискурс, невербальні індикатори.

Белозьорова Е.М. Невербальные индикаторы речевого акта намекания в современном немецкоязычном диалогическом дискурсе. Стаття посвящена специфике функционирования невербальных индикаторов речевого акта намекания в современном немецкоязычном диалогическом дискурсе. В работе раскрывается прагматический потенциал невербальной составляющей намекания, описываются основные типы невербальных индикаторов (просодические, кинесические, проксемические), определяется их роль, функции и частотность в реализации речевого акта намекания. Показано, каким образом невербальные индикаторы могут обеспечить его удачность.

Ключевые слова: речевой акт, намекание, диалог, дискурс, невербальные индикаторы.

Byelozyorova O.M. Nonverbal Indicators of Speech Act of Hinting in Modern German Dialogical Discourse. The article focuses on specific character of nonverbal indicators of speech act of hinting in modern German dialogical discourse. The paper investigates pragmatic potential of nonverbal component in speech act of hinting, describes main types of nonverbal indicators (prosodic, kinetic, proxemic), defines their role, functions and frequency of occurrence in realization of speech act of hinting. The article shows in which way nonverbal indicators can secure its successful realization.

Key words: speech act, hinting, dialogue, discourse, nonverbal indicators.

Феномен натякання, який свого часу позиціонувався в лінгвістиці як аллюзія [14; 17], мовленнєвий акт [6] або дискурсивна стратегія [15], в річищі когнітивно-дискурсивної парадигми сучасної мовознавчої думки привертає до себе дослідницьку увагу, насамперед, як імпліцитний мовленнєвий акт. Мовленнєвий акт натякання є дискурсивно-мовленнєвою взаємодією мовця і адресата, у ході якої ними конструється інтендована імпліцитна пропозиція – натяк. Дослідження 2000 дискурсивних фрагментів, що містять мовленнєві акти натякання, виявило, що провідну роль в реалізації мовленнєвого акту натякання в непрямому дискурсі відіграють вербальні індикатори натякання [2]. У якості вербальних індикаторів натякання у німецькомовному

дискурсі виступають мовні засоби: морфологічні (дейктичні елементи: особові, безособові, неозначено-особові займенники, прислівники часу і місця, дієслова в умовному способі, частки, іменники й прикметники) і синтаксичні засоби (модальні оператори, парцельовані та еліптичні структури). На відміну від вербальних індикаторів натякання, аналіз невербальних індикаторів дотепер не отримав детального висвітлення. В світлі активного звернення сучасних лінгвістичних досліджень до вивчення принципів взаємодії вербальних та невербальних комунікативних компонентів у межах теорії дискурсивної взаємодії різних кодових систем залучення до аналізу невербального компонента мовленнєвого акту натякання є актуальним, адже

це уможливило отримання цілісного уявлення про успішність і вдалість реалізації мовленнєвого акту натякання в сучасному німецькомовному дискурсі.

Мета статті – встановити роль невербальних індикаторів у реалізації мовленнєвого акту натякання, визначити їх типи та функції, обчислити частотність наявності невербального чинника у мовленнєвих актах натякання. Об'єкт аналізу становлять мовленнєві акти натякання, які реалізуються в сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі. Предмет дослідження – вивчення особливостей функціонування невербальних індикаторів у мовленнєвому акті натякання. Матеріалом дослідження слугують фрагменти діалогів, що ілюструють мовленнєві акти натякання, з творів художньої літератури німецькомовних авторів кінця XX – початку XXI століття.

Аналіз 2000 дискурсивних фрагментів, що містять мовленнєві акти натякання, засвідчив у 26% випадків наявність невербального компоненту, на важливій ролі якого у дискурсі вже неодноразово наголошували дослідники [3; 4; 7-10; 12; 13; 16 та ін.]. Дослідження 520 дискурсивних фрагментів, що містять мовленнєві акти натякання за присутності невербального компоненту, виявило три основні групи невербальних індикаторів натякання:

- просодичні;
- кінесичні;
- проксеімічні.

Просодичні індикатори натякання. До просодичних невербальних засобів спілкування дослідники відносять темп мовлення, тон, тембр, висоту гучності, манеру мовлення та спосіб артикуляції [1, с. 60]. Невербальними індикаторами натякання ці засоби стають у тому випадку, коли вони є комунікативно значущими, тобто коли мовець наділяє їх певним інтендованим змістом, адже “у ході сприймання дискурсу <...> співрозмовник декодує не тільки власне мовний ряд, але й запрограмовані імплікації кінесичного, проксеімічного та просодичного рядів” [12, с. 123]. Констатувати наявність просодичного невербального індикатору в мовленнєвому акті натякання уможливають слова автора, наприклад:

„Ich möchte es allerdings annehmen, denn Lothar war mit Doktor Jäger eng befreundet. Damals wenigstens noch.“

+> Sie wurden Feinde.

Die letzten drei Worte hatte Frau Mikat mit einer eigenartigen Betonung gesprochen. So, als sollte man fragen, was dahinterstecke. Gollus hackte sofort ein.

„Hat sich das Verhältnis zwischen den beiden denn verschlechtert?“

(Weber K.-H.: Museumsräuber, S.329)

Акцентування темпорального аргументу пропозиції в зазначеному діалозі супроводжується специфічним інтонаційним оформленням, що надає змогу адресату (поліцейському Голлусу) вірно зрозуміти натяк. Комунікативно значуща інтонаційна організація, тобто “просодичне оформлення висловлення” за Л.С. Солощук [12, с. 176], “здебільшого виступає індикатором не основних типів прагматичних значень, а вторинних, які суміщаються з основними (згода, незгода, заперечення, докір, звинувачення, попередження, погроза тощо). <...> У разі контрадикторної взаємодії в межах однієї репліки вербальним і невербальним каналами передається інформація, яка є протилежно спрямованою з комунікативним змістом. Зазвичай, такі ситуації трапляються, коли за певних умов передача істинних комунікативних намірів вербальним шляхом неможлива або небажана” [12, с. 178, 179]. Саме таку неможливість експліцитного вираження змісту ми спостерігаємо у наведеному дискурсивному фрагменті. В зображеній ситуації мовець (пані Мікат) прагне непрямо повідомити адресату (поліцейському) певну відому їй інформацію про третю особу (підозрюваного доктора Єгера). Вербальними індикаторами натякання з морфологічної точки зору постають у вищенаведеному дискурсивному фрагменті прислівники *damals* і *noch*, а модальне слово *wenigstens*, в свою чергу, також несе певне імпліцитне навантаження.

Автор сигналізує читачеві про наявність невербального просодичного індикатору, застосовуючи також курсив для виділення певних комунікативно значущих аргументів пропозиції:

„Ich gerate immer an solche Typen“, sagte sie müde, mit einer Stimme, die Jahrtausende alt zu sein schien. „Hella, zum Beispiel.“

„Hella?“

„Meine beste Freundin.“ Sie grinste böse. „Jetzt ist sie seine (Kursiv) beste Freundin. Wenn du verstehst, was ich meine.“

+> Mein Freund hat mich mit meiner besten Freundin betrogen.

(Güsken Ch.: Schaumschlägers Ende, S.13)

В цьому дискурсивному фрагменті, реалізуючи мовленнєвий акт натякання, мовець повідомляє адресату, що її залишив коханий через роман з її найкращою подругою, залучаючи просодичний невербальний компонент. Вербальним індикатором натякання тут виступає семантично акцентований атрибутивний аргумент, представлений присвійним займенником *seine* і прикметником у найвищому ступені порівняння *beste*.

Невербальна складова має на меті полегшити інтендування натяку мовцем і виведення натяку адресатом, виступаючи інколи чи не єдиним індикатором натякання, відсутність якого ставить під сумнів успішність і вдалість цього мовленнєвого акту взагалі:

„Und nachdem er [Doktor Jäger] sein Werk vollendet hatte, stellte er fest, dass das Bild beschädigt war, und kam damit zu Ihnen“.

„Viele Menschen leben davon, dass andere etwas beschädigen, Herr Leutnant. In gewisser Weise auch Sie“.

Hätte Pfütznern wenigstens diesen Satz ein wenig ironisch oder aggressiv ausgesprochen! Aber nichts da: langweilig, uninteressiert, lau. Ja, lau war das richtige Wort.

Gollus überging die Anspielung, die vielleicht gar keine sein sollte, und sagte:

„Aber hätte Doktor Jäger Ihnen, dem Fachmann, dann nicht gleich die ganze Arbeit überlassen sollen?“

(Weber K.-H.: Museumsräuber, S.344)

Саме через відсутність специфічного невербального індикатору – в цьому випадку просодичного характеру – адресат не був впевнений, що це

був натяк з боку мовця, тобто натяк виявився і неуспішним і невдалим одночасно. Тому адресат вирішив не відреагувати на натяк.

Серед інших просодичних індикаторів натякання поширеними виявились також навмисне покашлювання (*sie räusperte sich*), зниження гучності (*Er sprach leise zu ihr, fast sanft, doch man hörte die Drohung in seiner Stimme*), погрозовий півтон:

„Kann ich Ihnen behilflich sein?“ Sie unterbrach die Freunde mit leicht drohendem Unterton.

+> Seien Sie stiller!

„O ja, mein Freund braucht dringend Schuhe“.

„Ein Stockwerk tiefer, bitte“.

(Lenk F.: Brand-Aktuell, S.121)

За відсутності ледь погрозового півтону, розпізнати натяк виявилось би неможливо, що підтверджує тезу щодо взаємопов'язаності вербальної та невербальної комунікації: „якими важливими не були б вербальні засоби спілкування, реальний процес особистої взаємодії містить також і засоби невербальні“ [Чанишева, 1984, с. 3, цит. за 11]. За типологією О.А. Селіванової [11, с. 94-95], тон висловлення належить до безпосередніх кінем (які супроводжують усне мовлення, безпосередній контакт з мовцем). Використаний в наведеному прикладі натякання невербальний компонент „півтон“ зумовлений наміром мовця, тобто він спрямований на передачу певного значення. Кінеми такого плану становлять інтерес для лінгвістики, оскільки вони супроводжують вербальне висловлення і впливають на його структуру таким чином, що мета передачі загального змісту висловлення досягається сукупністю вербальних та невербальних засобів [7, с. 30; 5; 16]. Інтерес до невербального контексту викликаний прагненням створити інтерпретативну понятійну систему для пояснення контекстуальних смислів мовленнєвих висловлень [13, с. 166]. Таким чином, конвенціоналізована репліка мовця (продавця) за наявності погрозового півтону набуває значення імпліцитного наказу – не створювати шум – для адресата.

Кінесичні індикатори натякання. До кінесичних невербальних засобів спілкування дослідники відно-

сять жести, міміку, поставу тіла, ходу, контакт очима [1, с. 60]. В нашому дослідницькому корпусі найбільш продуктивними виявились саме міміка, контакт очима і комунікативно значущі погляди:

„Ich hab mit der journalistischen Granate Professor Dr. Wilhelm von Schlierenberg einen Artikel geschrieben. An der frischen Luft. Hier“ – Frank warf Basler, der angestrengt zuhörte, einen bösen Blick zu – „stinkt es nämlich ziemlich“.

+> Ich werde belauscht.

„Was?“

(Lenk F.: Brand-Aktuell, S.108)

У ситуації натякання мовець (Франк) імпліцитно повідомляє адресату (Трайберу), що його підслуховують. За причини присутності третьої особи, власне, тієї людини, що підслуховує, мовець удається до натяку. Вербальним індикатором натякання виступає предикація *Es stinkt*, яка спонукає мовця до пошуку прихованого змісту висловлення. Тут присутній невербальний компонент – комунікативно значущий сердитий погляд мовця (*Frank warf Basler, der angestrengt zuhörte, einen bösen Blick zu*). На важливій ролі комунікативно значущих поглядів у дискурсі вже неодноразово наголошувалось: „погляд сприяє реалізації різноманітних комунікативних інтенцій” [12, с. 158]. У цій ситуації адресат отримав комунікативно значущий сигнал-попередження (порівняємо у Л.В. Солощук: “Погляд випереджає вербально оформлену інформацію, готуючи адресата до її сприйняття” [12, с. 155]). Серед невербальних індикаторів такого плану нами зареєстровані погрозливі, злі, недвозначні, здивовані погляди – *Frank warf Basler einen bösen Blick zu; dann warf sie Boysen einen unmißverständlichen Blick zu; Sabine schaute Maria eindringlich an*).

Поширеною виявилась також посмішка та її різновиди (іронічна, задоволена, зла посмішка – *mit einem ironischen Lächeln; mit einem breiten Grinsen; er lächelte versonnen; sie grinste böse* тощо).

Проксемічні індикатори натякання. Проксемічні засоби, тобто “значущі зміни особистого простору мовців відносно один одного через переміщення

у просторі та зміни позицій у комунікативному полі дії” [12, с. 37], також представлені в нашому дослідницькому корпусі:

„Was meinst du, Kleiner?“ fragte sie (oder er?) und legte mir ihre kräftigen Arme auf die Schultern.

Ich schob sie ein Stück zurück. „Wenn ich beim Küssen den Kopf in den Nacken legen muß, wird mir immer schwindelig.“

+> Ich will dich nicht küssen.

„Du Schlingel.“ Sie kniff mir in die Wange. „Ich hätte gewettet, dass du darauf stehst.“

(Kehrer J.: Schuss und Gegenschuss, S. 26)

Завдяки наявності індикаторів натякання адресат правильно тлумачить натяк, оскільки “розпізнати істинні наміри мовця можливо лише за умови зважання на сукупність вербальних і невербальних ознак не тільки стереотипного рівня, але й індивідуальних” [12, с. 115], крім того, “невербальні компоненти різної природи і різних дозволяючих можливостей, не будучи мовними, є мовленнєвими компонентами”, здатними в акті комунікації реалізувати певні функції [4, с. 81]. Через невпевненість у можливій реакції адресата і небажання образити його прямою відмовою мовець удається до тактики натякання.

В рамках одного мовленнєвого акту наявними можуть бути невербальні індикатори різних типів. Поширеною є ситуація, коли просодичні індикатори посилюють ефективність кінесичних індикаторів натякання:

Konstantin Kemper schaute die Frau eindringlich an. Er sprach leise zu ihr, fast sanft, doch man hörte die Drohung in seiner Stimme. „Mag ja alles sein, aber ich würde das nicht unbedingt überall herumerzählen, wenn ich an Ihrer Stelle wäre“.

Die Frau zog hörbar die Luft ein und pustete sie wieder von sich.

+> Schweigen Sie!

(Scheib A.: Frau Prinz pfeift nicht mehr, S.13)

У наведеному діалозі мовець (поліцейський Кемпер) висловлює своє ставлення до того факту, що адресат (зазначена пані) розповсюджує інфор-

мацію, яка може їй зашкодити. Оскільки він не може прямо заборонити їй робити це надалі, тому що як поліцейський він не має права так робити, мовець користується натяком для імпліцитного наказу – мовчати про певні обставини. Саме така комбінація просодичних і кінесичних невербальних індикаторів є запорукою успішності й вдалості мовленнєвого акту натякання.

„Wie man nur so chaotisch denken kann?“ sagte Falk vorwurfsvoll und blickte zu Claudia herüber. Das hat er von dir, will er damit ausgedrückt haben.

+> *Das hat er von dir.*

„Jonas ist müde. Der Kindergarten schafft ihn“.
(Mulansky S.: *Tod der Unschuld*, S.80)

В сімейній розмові батько дитини Франк (мовець) імпліцитно докоряє матері Клаудії (адресату), що вона винна в тому, що дитині важко зосередити свою увагу. Експліцитно ж він запитує, що саме спонукає людину бути непослідовною в ході своїх думок.

Аналіз дискурсивних фрагментів, що демонструють реалізацію мовленнєвих актів натякання з невербальним компонентом, дозволяє дійти висновку, що до основних функцій невербальних індикаторів (просодичних, кінесичних, проксемічних) у мовленнєвому акті натякання належать:

- для мовця – забезпечення інтендування імпліцитної пропозиції;
- для адресата – полегшення виведення імпліцитної пропозиції з експліцитної.

Невербальні індикатори натякання відіграють невід’ємну, але допоміжну роль у мовленнєвому акті натякання, полегшуючи адресату ідентифікацію натяку та спонукаючи його до пошуку небуквального змісту висловлення. Отже, комбінація вербальних і невербальних індикаторів натякання є запорукою успішності й вдалості мовленнєвого акту натякання.

Перспективним вважаємо більш детальне вивчення виділених типів невербальних індикаторів натякання у їх взаємодії у дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Белозьорова О.М. Дискурсивні властивості мовленнєвого акту натякання (на матеріалі сучасної німецької мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 – германські мови / О.М. Белозьорова / ХНУ імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с.
3. Боева Е.Д. Прагматические параметры средств невербальной коммуникации (на материале русского, немецкого и французского языков и культур) : Автореф. дис... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 / Е.Д. Боева / Армавирский гос. пед. ун-т. – Краснодар, 2000. – 20 с.
4. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации / И.Н. Горелов. – М. : Ком-Книга, 2006. – 112 с.
5. Дейк Т., ван. Контекст и познание. Фреймы знаний и понимание речевых актов // Дейк Т., ван. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ. / Т. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – С. 12-40.
6. Кобозева И.М. Об одном способе косвенного информирования / И.М. Кобозева, Н.И. Лауфер // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1988. – Т. 47. – № 5. – С. 462-471.
7. Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1974. – 81 с.
8. Колшанский Г.В. Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации / Г.В. Колшанский // Вопросы языкознания. – 1973. – №1. – С. 16-25.
9. Крейдлин Г.Е. Улыбка как жест и как слово / Г.Е. Крейдлин, Е.А. Чувилина // Вопросы языкознания. – 2001. – №4. – С. 66-93.
10. Крижанівська М.В. Невербальні елементи комунікації як складові комунікативної компетенції у дискурсі телеінтерв’ю / М.В. Крижанівська // Мовні і концептуальні картини світу : 36. наук. пр. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2002. – №7. – С. 275-285.
11. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К. : Издательство украинского фило-социологического центра, 2002. – 336 с.
12. Солошук Л.В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі : [монографія] / Л.В. Солошук. – Харків : Константа, 2006. – 300 с.
13. Солошук Л.В. Взгляд как компонент невербальной коммуникации : функции и номинации в англо-язычном художественном дискурсе / Л.В. Солошук // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2003. – № 611. – С. 96-99.
14. Тютенко А.А. Структура і функції алюзії

в пресі Німеччини, Австрії та Швейцарії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 – германські мови / А.А. Тютенко / ХНУ імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с. 15. Хвощевський Р.В. Натяк як мовленнєва стратегія (на матеріалі суч. фр. мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 / Р.В. Хвощевський / КНУ ім. Т.Г.Шевченка. – Київ, 2002. – 20 с. 16. Hartig M. Erfolgsorientierte Kommunikation / M.Hartig. – Tübingen; Basel : Francke, 1997. – 223 S. 17. Römer R. Die Anspielung im Sprechakt / R.Römer // Muttersprache. – 1977. – 87. – S. 396-412.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Gösken Ch. Schaumschlägers Ende / Ch. Gösken. – Dortmund : GRAFIT, 1997. – 189 S. 2. Kehrер J. Schuss und Gegenschuss / J.Kehrер. – Dortmund : GRAFIT, 1995. – 167 S. 3. Lenk F. Brand-Aktuell / F.Lenk. – Dortmund : GRAFIT, 1996. – 150 S. 4. Mulansky S. Tod der Unschuld / S. Mulansky. – Reinbeck bei Hamburg : Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2000. – 256 S. 5. Scheib A. Frau Prinz pfeift nicht mehr / A.Scheib. – Reinbeck bei Hamburg : Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1999. – 142 S. 6. Weber K. H. Museumsräuber / K.H. Weber. – Berlin : Das Neue Berlin Verlag, 1980. – 188 S.